

بررسی سازهای زهی و نقش برجسته‌های مربوطه در تمدن کهن سومر

علی خاکسار

کارشناسی ارشد پژوهش هنر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران
Ali_khaksar_gharib@Yahoo.com

چکیده

هدف از نگارش تحقیق حاضر، گردآوری مجموعه‌ای منظم به منظور بررسی، معرفی و به تصویر کشیدن اولین افق‌های هنر دیرین موسیقی است که در تمدن کهن سومر ظهور نموده و خاستگاه و بنیادی برای موسیقی تمدن‌های پس از خود گشته است. هر چند که علم باستان‌شناسی با همه‌ی سماجت و پیگیری خویش توانسته است رموز در خاک خفته‌ی این هنر را به واسطه‌ی کشف و بازسازی سازهای متلاشی شده، لوح‌ها، کتیبه‌ها، ظروف و گلدان‌های منقوش با اشکال سازها و نوازندگان در حال نواختن، تا حدودی عریان نماید اما به هر حال، قضاوت کلی و قاطع در مورد رمزگشایی از این هنر میسر نمی‌باشد زیرا با وجود آگاهی نسبی از سازها، نحوه اجرا، چگونگی به کارگیری آلات موسیقی و ذهنیت آن مردمان درباره این هنر، هنوز اطلاعات ما در مورد موسیقی این دوران ناچیز می‌نماید و تنها می‌توان خط سیری کلی از موسیقی و سازهای آن دوران ترسیم نمود. به هر تقدیر، در این نوشتار سعی شده است تا پس از معرفی اجمالی تمدن کهن سومر و قدمت تاریخی آن به جایگاه هنر موسیقی در میان مردمان آن قوم پرداخته شود. در ادامه، به علت اهمیت فراوان سازهای زهی و با تأکید بر نوع تفکر و خلاقیت و حرکت آگاهانه‌ای که باعث پیدایی آن شده است در این مجال کوشش شده است تا از طریق نقش برجسته‌ها، لوح‌ها و کتیبه‌های مربوطه به شیوه‌ای علمی و نگاهی دقیق و موشکافانه به روشنگری بیشتری در باب انواع سازهای زهی آن عصر دست یازید.

واژه‌های کلیدی

سومر، موسیقی، سازهای زهی، هارپ، هارپ کمانی، هارپ ایستاده، لیر.

مقدمه

سومر، کشوریست باستانی در قسمت سفلی بین‌النهرین، مجاور خلیج فارس و در جنوب کشور اکد. منشاء پیدایش سومریان همچنان یکی از معماهای بزرگ تاریخ جهان باستان است. چنان که حتی با وجود پژوهش‌های انجام شده نمی‌توان با قطعیت دربارهٔ نژاد آنها و اینکه از کجا به سرزمین سومر وارد شده‌اند اظهار نظر نمود. شاید از آسیای میانه یا قفقاز برخاسته و از شمال به جنوب بین‌النهرین، در امتداد دو رود دجله و فرات پیش آمده باشند. هم‌چنین احتمال دارد همان گونه که از اساطیر برمی‌آید از راه دریا و از خلیج فارس یا از مصر به سرزمین سومر مهاجرت کرده باشند (دورانت، ۱۳۴۳: ۱۷۹). آن چه که از تاریخ پیداست سومریان مردمی کشاورز بودند که فنون مهار سیل‌ها را آموخته بودند و سازمان منظم آبیاری که تاریخ آن به ۴۰۰۰ سال پیش از میلاد می‌رسد از بزرگ‌ترین کارهای تولیدی آنان بوده است (همان، ۱۸۷). این قوم در حدود ۴۰۰۰ سال پیش از میلاد در بین‌النهرین ساکن شدند و به تدریج تعدادی شهر را بنا نمودند که مهم‌ترین آنها "اوروک"، "نیپور" و "اور" بود. آنها خط اختراعی بی‌مانند خود موسوم به خط میخی را بر لوح‌های گل رُس منقوش می‌ساختند. متأسفانه آثار باقی‌مانده از تمدن سومری بسیار ناچیز است. علت عمده این است که بر اثر فقدان سنگ در ناحیهٔ بین‌النهرین، سومری‌ها بناهای خود را فقط با خشت پخته و چوب می‌ساختند و بدین سبب از معماری آنان به جز شالودهٔ ساختمان‌ها تقریباً چیزی بر جای نمانده است و تنها آگاهی ما از سومری‌ها به طور عمده مبتنی است بر پیکره‌ها و خرده‌آثاری که ضمن کاوش‌ها به دست آمده است (جنسن، ۱۳۵۹: ۴۷). از روی مدارک به دست آمده از غارهای عصر دیرینه سنگی چنین برمی‌آید که انسان همواره می‌کوشیده است با توسل به جادوی تصویر بر طبیعت پیرامون خویش مسلط گردد. اما آنچنان که پیداست، هم‌زمان با ظهور سومریان و آغاز تاریخ مدون، جادوی کهن جای خود را به دین خدایان نیک‌خواه و بدخواهی داد که تجسمی از نیروهای طبیعت بودند. بدین ترتیب، دین رسمی، به معنای مجموعه‌ای از داد و ستد‌های گوناگون میان انسان‌ها و خدایان، احتمالاً در میان سومریان پدید آمده است (گاردنر، ۱۳۸۱: ۴۹). سومر در حدود ۲۳۵۰ قبل از میلاد، توسط اکدی‌ها که مردمی سامی بودند تسخیر گردید (۲۲۹۵-۲۳۵۰ ق. م). با زوال یافتن امپراطوری اکد، تمدن سومر در طی سال‌های (۱۸۰۰-۲۱۵۰ ق. م) دوباره ادامه یافت تا اینکه بار دیگر توسط دیگر ساکنان از قبیل عیلامی‌ها مورد هجوم قرار گرفت (Kilmer, 1980: 2001). با بررسی فرهنگ و تمدن این قوم درخواهیم یافت که آنان قومی دارای فرهنگی والا و مردمی خردمند بوده‌اند و می‌باید قرن‌های بسیار از دوران ماقبل تاریخ گذشته باشد تا چنین باروری و رفاه اجتماعی‌ای در آن عصر به دست آمده باشد.

موسیقی در تمدن سومر

هنر موسیقی در میان سومریان بسیار رواج داشته است و همچنین می‌توان آن را به گونه‌ای بازتاب اعتقادات مذهبی آنها دانست. بدین معنا که این قوم موسیقی را طی مراسمی خاص، به منظور پرستش خدایان، با کلام و سرایش اجرا می‌کردند. محل این اجراها در معابدی بود موسوم به زیگورات که طبق عقیدهٔ آنان خدایان در آنجا سکونت داشتند (شمس، ۱۳۸۳: ۲۴).

اولین شواهد اجرای موسیقی در بین‌النهرین به هزاره پنجم ق. م باز می‌گردد؛ یعنی به دوره ای که متعلق به سازهای بادی است. از طرفی سنگ‌هایی مربوط به هزاره چهارم ق. م یافت شده است که بر روی آنها تصاویری از نوازندگان و سازهای زهی حکاکی شده است که اخیراً به عنوان سازی شبیه هارپ ستوندار تفسیر شده است (Kilmer and Lawergren, MGG2) و همچنین یک جعبه صدا با نه زه نامتقارن ساز "لیر"، با یک بازو که با مهارت حکاکی شده بود (Norborg, 1995: 31-30). در طول اولین سلسله‌های سومری در اوایل هزاره سوم ق. م، موسیقی به طور کاملاً مشخصی به عنوان بخشی مهم از زندگی در مکان‌های سلطنتی مورد استفاده قرار می‌گرفت و سازندگان سازها مهارت فراوانی در هنر تزئین سازها داشته‌اند (Kilmer, 2001: 481).

بر طبق شواهد به دست آمده، موسیقی مذهبی نقش مهمی در انواع مراسم تشریفاتی، آداب و رسوم سومری داشته است؛ بدین صورت که موسیقی مذهبی در مراسم ستایش فرشتگان محافظ خدایان، به صورت شکواییه و مرثیه، همراه با سرود و شعر مذهبی اجرا می‌شده و قدیمی‌ترین سازهای موسیقی مکشوفه در حفريات خرابه‌های "اور" دال بر این مدعاست (شمس، ۱۳۸۳: ۲۵) که البته در آنجا صحنه‌هایی از رقص و نوازندگی «هارپ» نیز وجود دارد که از آن جمله می‌توان به نقش برجسته‌ای در داخل آرامگاه یکی از پادشاهان "اور" اشاره کرد (۲۷۰۰ سال پیش از میلاد) که در آن یک نوازنده هارپ و زنی در حال رقص، نمایان است (حسینی ۱۳۴۴: ۹).

آنان معتقد بودند که اشعار و موسیقی‌شان دارای تأثیراتی جادویی است؛ لذا از آن برای برآورده کردن نیازهایشان و نیز در جهت رضایت خدایان استفاده می‌کردند (شمس، ۱۳۸۳: ۲۵).

نکته‌ای که در این مجال درباره موسیقی سومر قابل ذکر می‌باشد این است که در سیستم موسیقایی سومری می‌توان با تعیین نمودن سبک‌های اجرایی و استفاده‌های مخصوص از عناوین، به جداسازی انواع مشابه قطعات هنری (موسیقی) بپردازیم (Wilcke, 1975). بنابراین شاید بتوان گفت موسیقی سومری از لحاظ قطعات موسیقایی به سه گونه کلی تقسیم می‌گردند و احتمال می‌رود هریک از این گونه‌ها خصوصیات ملودیک و ریتمیک منحصر به خود را دارا باشند (Harmton, 1960). در مورد ریتم در موسیقی سومری باید اذعان داشت که اگرچه متون سومری صریحاً اشاره‌ای به ریتم نمی‌کند اما می‌توان چنین فرض کرد که این‌ها به وسیله شیوه‌ها و سبک‌های اجرایی گونه‌های مختلف آوازه‌ها تعیین می‌شدند به طوری که در مقام مقایسه احتمالاً در موسیقی اکد (با توجه به اصطلاحات اکدی) به ضرب آهنگ اشاره می‌شده است (Kilmer, 1971: 145).

در مورد سازهای زهی که موضوع اصلی بحث حاضر است باید گفت که این سازها از حدود ۴۰۰۰ سال قبل از میلاد در سومر رواج پیدا کرده که البته شکلی ساده‌تر از امروزی داشته‌اند. از طرفی مهرها، پلاک‌ها و اشیاء به دست آمده از گورها و نقاشی آرامگاه‌ها به خوبی شکل و شیوه نواختن این سازها را روشن می‌سازد (جن کینز، ۱۳۷۳: ۳۹). به منظور پرداختن به سازهای زهی در تمدن سومر، بایستی در گام اول اشاره‌ای مختصر به اهمیت این گروه از سازها نمود بدین معنا که به هر حال به عنوان رسیدن یک قوم به مرحله‌ای که بتوان آن را فرهنگ نامید ملاکی را باید پذیرفت و مسلماً به این مقوله از دیدگاهی که خواستار استعداد و خلاقیت و تظاهر احساس هنری است باید نظر افکند. در حیطه هنر موسیقی این مرحله،

مسئلاً آغاز پیدایش سازهای زهی است. چرا که در مرحله، حرکت های خود بخودی و اولیه انسان برای بهره‌جویی از اصوات موزون به منظور به هیجان آوردن رقصندگان، جای خود را به پرداخت زیبایی استادانه موسیقی می دهد و در اینجا است که این گروه از سازها (سازهای زهی) اهمیت می‌یابند. در این زمینه، هنرمندان سومری بهترین اهتمام خود را به کار بسته‌اند و سازهایی که در حفاری های اور یافت شده‌اند، نشانگر سعی و دقتی آشکار در جهت افزایش ظرفیت و توسعه مکانیسم آنها می‌باشد (گالپین، ۱۳۷۶: ۵۷). با این توضیحات، اینک در این مجال به معرفی و بررسی انواع مختلف سازهای زهی و نقش برجسته‌های به دست آمده از آنها اهتمام می‌گردد.

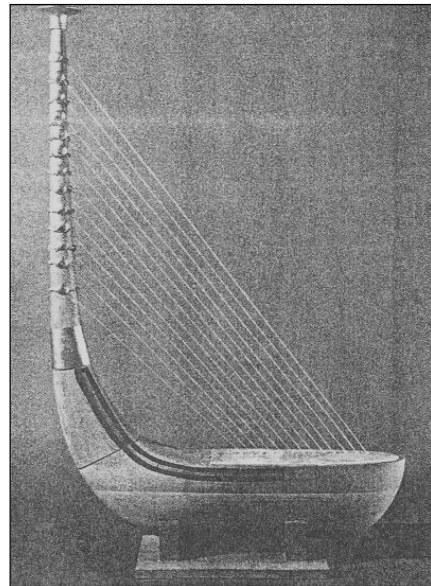
هارپ (HARP)^۱

برای بررسی این ساز از شکل های اولیه آن شروع می‌کنیم زیرا از دیدگاه سومری ها این سازها از قدیمی‌ترین انواع و دارای بیشترین ویژگی بوده است.

نام عمومی «هارپ» در لوحه‌های به دست آمده موسوم به (Gis ZAG-SAL) و به معنای «ساز چوبی با زه کشیده» می‌باشد. به منظور ایجاد یک شکل کمانی در این ساز، سیم ها از بازوی عمودی به بازوی افقی کاسه ساز وصل می‌شدند و شکلی را به آن می‌دادند که از نظر سومری ها به عنوان مثلث باز شناخته شده بود. (تصویر ۱)

تصویر ۲: هارپ کمانی شکل، از لوحه سنگی در خفاجه، حدود ۳۰۰۰ ق. م. مأخذ: گالپین، ۱۳۷۶: ۶۱

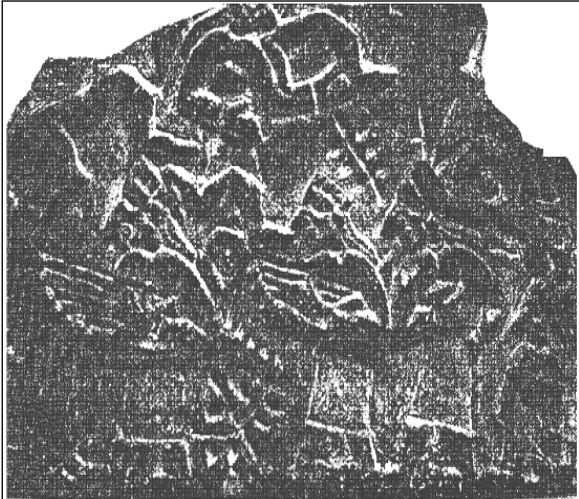
تصویر ۱: هارپ کمانی باز سازی شده، از قبرستان سلطنتی اور، حدود ۲۵۰۰ ق. م. مأخذ: Kilmer, 2001:48

سر این ساز از سنگ لاجورد و صدای به‌ترین زه‌های آن همانند صدای بوقی بود که از شاخ گاو نر شنیده می شد. در آن زمان، این ساز به عنوان یک ساز مقدس تلقی می‌شد زیرا از آن برای اجرای سرودهای تقدیر و سرنوشت استفاده می‌کردند بنابراین بر دیگر سازها برتری داشته است. این ساز، روزها در معبد کلمات آسمانی را همراهی و شب ها آوازهای دنیوی را همسرایی می‌کرده است. (گالپین، ۱۳۷۶: ۵۸).

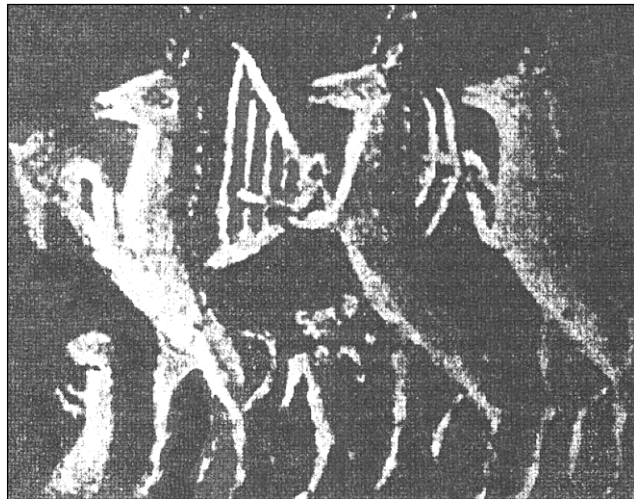
هارپ بزرگی که از مقبره سلطنتی در اور به دست آمده است متعلق به نیمه اول هزاره سوم ق.م است که اغراق آمیز به نظر می‌رسد (تصویر ۱). انتهای کاسه این ساز به وسیله سر یک گوساله تزئین شده و کاسه مخروطی شکل آن نیز که گود و عریض است، بسیار شبیه به کاسه کم عمق بریض ماست. انتهای بازوی عمودی این ساز از طلا ساخته شده است، بنابراین در می‌یابیم این ساز در زمان ساخت با طلا و اشیای طلایی زینت می‌شده است. این هارپ بزرگ یازده تا پانزده زه داشته که نمونه هر دو نوع آن از اور به دست آمده است. در این هارپ، جنس زه‌ها از روده بوده و همانند تارهایی که روی «لیر»ها یافت شده اند زه‌ها به وسیله گوشی‌های چرخنده کوچک نمی‌شدند بلکه، با گذراندن آنها از روی مقره‌های فلزی به دور یک گوشی ثابت پیچیده شده و برای کوچک، زه‌ها به وسیله دست، کشیده یا شل می‌شدند (همان، ۱۳۷۶: ۵۹). در نمونه قدیمی‌تر آن، در یک لوحه سنگی که در خفاجه در حدود ۳۰۰۰ سال قبل از میلاد به دست آمده است، هارپ کمانی شکلی را می‌توان مشاهده نمود (تصویر ۲) و همچنین از یک مهر باستانی کشف شده در اور که متعلق به ۲۸۰۰ ق.م است نیز می‌توان هارپ‌های کمانی شکل را ملاحظه کرد (تصویر ۳). لازم به ذکر است که در موقع نواختن، بازوی عمودی ساز روی شانه قرار می‌گرفت اما در مورد سازهای بزرگ‌تر، یا بر روی زمین نهاده می‌شد یا توسط نوازنده روی سکویی قرار می‌گرفت (همان ۱۳۷۶: ۶۲). بنابراین مشاهده می‌گردد که اختلاف کوچکی در مورد تکیه ساز به زمین یا بازوی نوازنده در مورد سازهای بزرگ‌تر و کوچک‌تر وجود دارد. نکته دیگری که باید بدان اشاره گردد این است که اندازه این هارپ‌ها بسته به نوازندگانشان تغییر می‌کرده و ظاهراً بایستی در طرف چپ بدن نوازنده قرار می‌گرفته یا تکیه داده می‌شده و با دست راست نواخته می‌شده است. در گلدانی بازمانده از دوران «بیسمایا» که احتمالاً مربوط به سال ۲۶۵۰ ق.م است، دو مرد را می‌توان مشاهده نمود که هارپ‌های خود را افقی به دست گرفته‌اند و در حال نواختن آنها می‌باشند (تصویر ۴) (آبراهام، ۱۳۸۰: ۲۸).

نوع دیگر هارپ که سومری‌ها از آن استفاده می‌کردند هارپ ایستاده بود. در دست‌های پیکره یک "موز" یا "الهه" که متعلق به حدود ۱۹۰۰ ق.م است می‌توان یک هارپ ایستاده را مشاهده نمود (تصویر ۵). این ساز از دوران‌های اولیه مورد پسند عامه بوده و در جشن‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفت. این ساز در نپاوند (مربوط به ۲۲۰۰ ق.م) نیز دیده شده است (تصویر ۶) و این امکان وجود دارد که در ازمنه بسیار دور، منزلگاه آن ایلام یا ایران بوده باشد. در ساختمان این ساز مشخصاً چوب دخالت داشته، به طوری که از نشانه‌های باستانی برمی‌آید برای نام این ساز از «سی-سا» (SI-SA) استفاده شده که به معنای «مستقیم یا ایستاده» است و مربوط به نوعی هارپ است که در آن، زه‌ها بیشتر عمودی کشیده شده‌اند و نه مایل (آنطور که در هارپ‌های کمانی وجود دارند) (گالپین، ۱۳۷۶: ۶۴). با این حال، این هارپ، همانند هارپ کمانی با کشیدن یا آزاد کردن زه‌ها که از دور میله افقی پایینی می‌گذشته، کوچک می‌شده است. تعداد زه‌ها در این ساز تفاوت چشمگیری داشته است. چنانکه در نمونه‌ای مکشوفه تنها چهار زه، در ساز مکشوفه در نپاوند هفت سیم و در المیر (ایذه کنونی) در نقوش معروف حکاکی شده روی سنگ با چهارده سیم (مربوط به قرون هشتم یا هفتم ق.م) دیده شده است. دو نمونه دیگر آن یکی در موزه لوور پاریس و دیگری در موزه سازهای موسیقی در برلین نگهداری می‌شود (تصاویر ۷ و ۸)، طول پائین‌ترین زه در این هارپ بزرگ چیزی حدود نود سانتیمتر است (همان، ۱۳۷۶: ۶۵). تقریباً در تمامی انواع هارپ‌هایی که یافت

شده است ستون جلویی [عمودی] ضرورت داشته است و به همین دلیل هیچ مدرکی که حاکی از فقدان این ستون باشد وجود ندارد. ولی بهر حال تدابیری چند بمنظور استحکام چوب بست آن به وجود آمده است. (همان، ۱۳۷۶: ۶۶). باید اذعان داشت که این هارپ ها مسلماً نه تنها بعنوان وسیله‌ای ضروری در خدمت معبد و جشن های سلطنتی بوده بلکه به همان اندازه در زندگی خصوصی مردم دخالت داشته‌اند و با لیر در همراهی سرودهای نیایش، سرود پیروزی، حماسه قهرمانان و آوازهای عاشقانه در جشن های ازدواج مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند (همان، ۱۳۷۶: ۶۷).

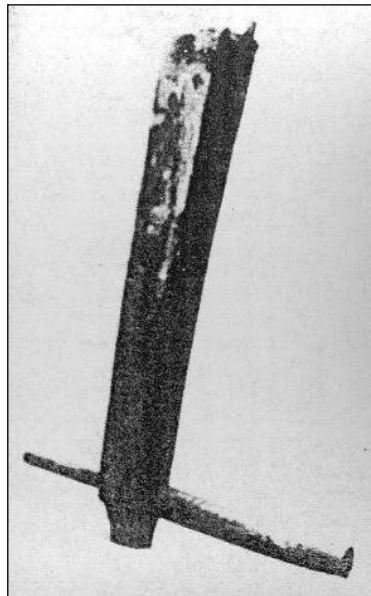
تصویر ۴: نوازندگان هارپ. نقشی بر یک گلدان، حدود ۲۶۵۰ ق. م. مأخذ: آبراهام، ۱۳۸۳: ۲۸

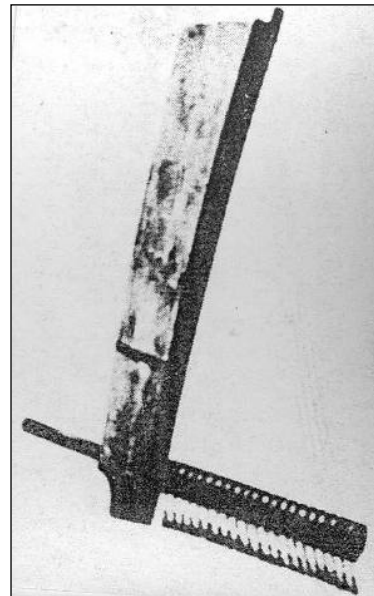
تصویر ۳: هارپ کمانی شکل، از یک مهر باستانی، حدود ۲۸۰۰ ق. م. مأخذ: گالپین، ۱۳۷۶: ۶۱

۷

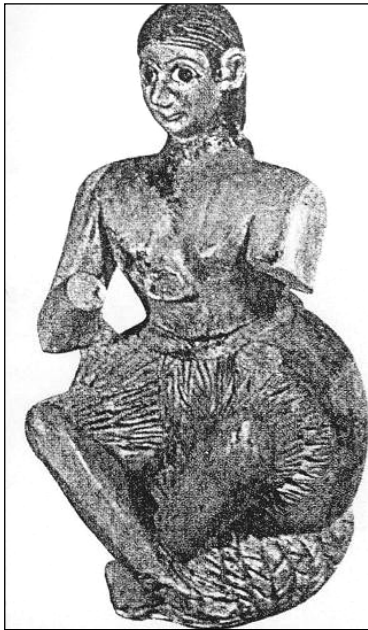

۶

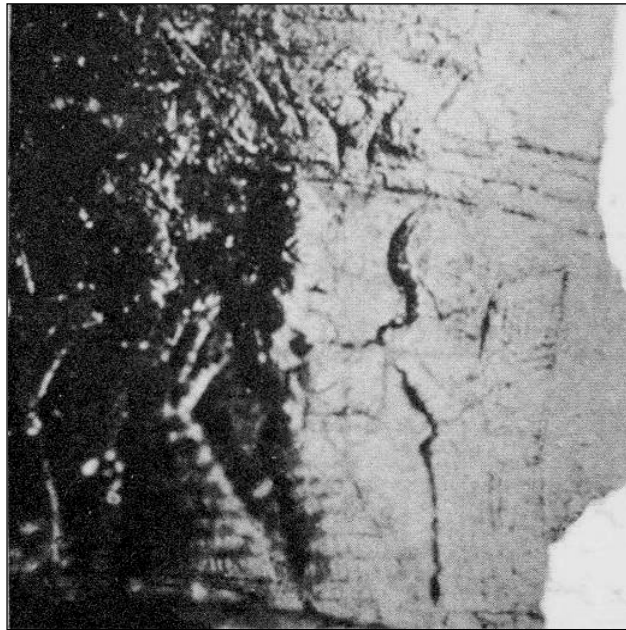

۵

تصویر ۵: هارپ ایستاده. حدود ۱۹۰۰ ق. م. مأخذ: گالپین، ۱۳۷۶: ۶۹
تصویر ۶: هارپ ایستاده. نه‌اوند، حدود ۲۲۰۰ ق. م. مأخذ: گالپین، ۱۳۷۶: ۶۹
تصویر ۷: هارپ ایستاده. نه‌اوند، حدود ۷۰۰ ق. م. مأخذ: گالپین، ۱۳۷۶: ۶۹

تصویر ۹: بزرگ‌ترین نوازندهٔ سومری. نیمهٔ اول هزارهٔ سوم ق. م. مأخذ: Bell, 1971

تصویر ۸: هارپ ایستاده. مأخذ: گالپین، ۱۳۷۶: ۶۹

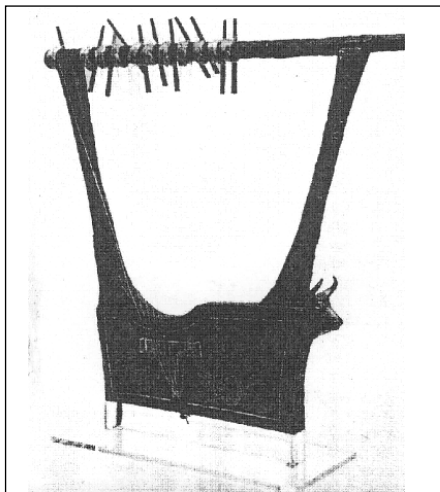
در یک تندیس کشف شده که متعلق به نیمهٔ اول هزارهٔ سوم ق. م است، پیکرهٔ زنی را می‌بینیم که به نظر می‌رسد سازی در میان دستان او بوده و مشغول نواختن بوده است. از این زن به عنوان بزرگ‌ترین نوازندهٔ سومری یاد شده است و بررسی‌های به عمل آمده از صورت این تندیس نشان می‌دهد که احتمالاً به صورت تصویری هنری آفریده شده است (تصویر ۹) (Bell, 1932: 1971) در تصویر دیگری که باز مربوط به نیمهٔ اول هزارهٔ سوم ق. م است در قسمت بالایی تصویر مراسم جشنی را می‌بینیم که در آن، در سمت راست تصویر نوازنده‌ای در حال نواختن هارپ دیده می‌شود که دختری در کنار او در حال رقصیدن است (تصویر ۱۰).

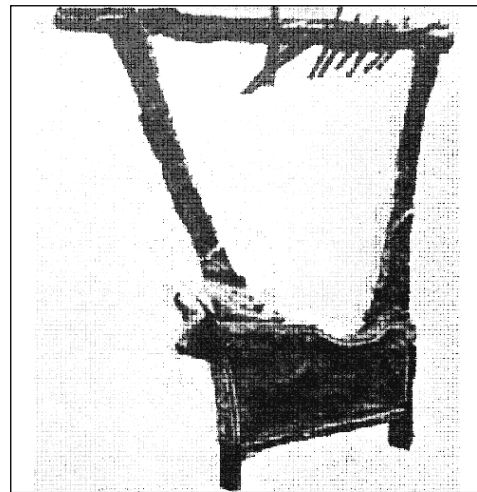
تصویر ۱۰: یک میهمانی سومری. نیمهٔ اول هزارهٔ سوم ق. م. مأخذ: Bell, 1933: 1971

لیر (LYER)^۲

«لیر» ساز محبوب مردم سامی و کلدی به حساب می‌آید که بعداً توسط همسایه آنها سومری‌ها اصلاح و به شکلی بسیار استادانه ساخته شد. بدون شک در سازی که در "اور"، متعلق به اوایل هزاره سوم ق. م. یافت شده است، می‌توان پیشرفتی قابل ملاحظه نسبت به شکل‌های اولیه آن مشاهده نمود. سومری‌ها از لیر در اندازه و شکل‌های مختلف برای هم‌نوازی با هارپ‌های بزرگ و کوچک استفاده می‌کردند. به نظر می‌رسد که مهم‌ترین آنها «قیش-ال-تار» یا «ساز چوبی که موسیقی می‌نوازد» نام داشته است. لیر به طور کلی با هارپ تفاوت دارد و زه‌ها به جای آن که به طور مستقیم به کاسه ساز وصل شوند، کشیده شده و با عبور از روی یک خرک به کاسه وصل می‌شدند. از این ساز ظریف تصاویر زیادی روی اشیاء مرصع، مجسمه و مهرها نقش شده است و همچنین تعداد زیادی از نمونه‌های آن در اور کشف شده‌اند که به غایت تزئین شده‌اند و دارای پوشش طلایی یا نقره‌ای هستند (تصاویر ۱۱ و ۱۲).

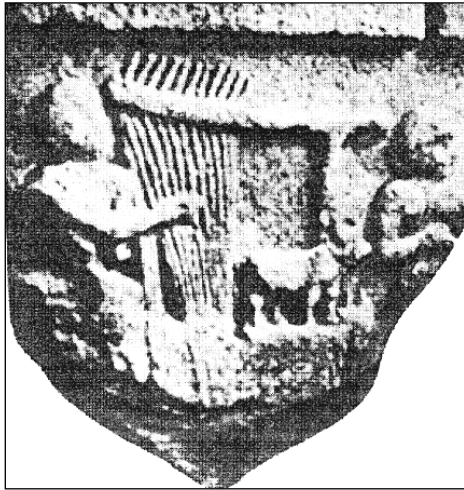
تصویر ۱۲: «لیر» بازسازی شده سومری. از قبرستان سلطنتی اور، حدود ۲۵۰۰ ق. م. مأخذ: 481:2001, Kilme

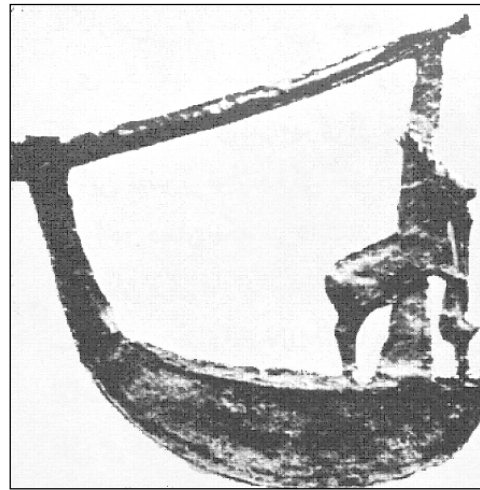
تصویر ۱۱: «لیر» نقره‌ای با گوشه‌های کوک. از قبرستان سلطنتی اور، حدود ۲۷۰۰ ق. م. مأخذ: گالپین، ۱۳۷۶: ۸۵

در بررسی‌ها در می‌یابیم که در نقش‌ها، نمونه‌های ساده‌تر و کوچک‌تری نیز وجود دارند که گاه به وسیله انسان نواخته می‌شدند و گاهی نیز حیوانات به عنوان نوازندگان آنها تجسم شده‌اند (تصویر ۱۳). از این بررسی‌ها دریافت می‌شود که سومری‌ها این ساز را حتی قبل از آنکه به بین‌النهرین رسیده باشد می‌شناختند (گالپین، ۱۳۷۶: ۷۰). در مورد ساخت کاسه ساز توسط سومریان باید گفت که آنان با احتیاط بسیاری این کار را انجام می‌دادند. گاهی اوقات این کاسه را با ورقه نازکی از نقره می‌پوشاندند که به وسیله میخ‌های نقره‌ای ثابت می‌شد. لیرها عموماً مزین به سر گاو مقدس بودند و به وسیله طلا یا سنگ لاجورد تزئین می‌شدند. در لیری با شکل گوزن‌نر (که شبیه قایق است) که در قبرستان سلطنتی اور مربوط به حدود ۲۷۰۰ ق. م کشف شد، حیوان در حالت ایستاده در روی کاسه ساز به صورت نقش کاملاً برجسته‌ای تصویر شده است. در ساز لیر وضع ظاهری خرک و نیز زاویه بازوی عمودی و شکل میله عبور زه‌ها همگی بر دقت و نکته‌سنجی در طراحی دلالت دارند. تعداد زه‌های لیر بزرگ متفاوت است و به نظر می‌رسد یازده زهی آن، نمونه‌ای مطلوب است ولی سازه‌هایی با پنج و شش یا هشت زه نیز در بعضی نمونه‌ها وجود دارند. این ساز به دلیل سنگینی

بر روی زمین قرار می‌گرفت و نوازنده در مقابل آن می‌نشست و مشغول نواختن می‌شد که در مهری مربوط به حدود ۲۷۰۰ ق. م می‌توانیم آن را مشاهده نمود (تصویر ۱۵) (همان: ۷۲).

تصویر ۱۴: «لیر» حدود ۲۴۰۰ ق. م.
مأخذ: گالپین، ۱۳۷۶: ۱۰۷

تصویر ۱۳: «لیر» به شکل قایق. از قبرستان سلطنتی اور،
حدود ۲۷۰۰ ق. م. مأخذ: گالپین، ۱۳۷۶: ۸۵

تصویر ۱۵: «لیر» از قبرستان سلطنتی اور، حدود ۲۷۰۰
ق. م. مأخذ: گالپین، ۱۳۷۶: ۱۱

نتیجه گیری

با نگاهی عمیق به موسیقی در تمدن کهن سومر و بررسی سازهای آن دوران، در می‌یابیم که موسیقی در این عهد از جنبه‌های مختلفی پیشرفت قابل ملاحظه‌ای داشته است. در این دوره، موسیقی، بخش مهمی از زندگی مردم را تشکیل می‌داده و به صورت غایتی کارکرد گراپانه در مراسم آیینی و مذهبی، در مکان‌های سلطنتی و معابد نقش مهمی را بر عهده داشته است. از سوی دیگر، به وجود آمدن گونه‌های مختلف قطعات موسیقایی با خصوصیات ریتمیک، ملودیک منحصراً به فرد را می‌توان از نقاط قوت موسیقی این دوره به حساب آورد. تمدن سومر را می‌توان مقارن با ظهور اولین نمونه‌های سازهای زهی دانست، زیرا که طبق کاوش‌های انجام شده و در بین سازهای مکشوفه، هیچ نمونه‌ای از این گروه سازها که متعلق به پیش از سومریان باشد، دیده نشده است و صرفاً سازهای بادی و کوبه‌ای در پیش از این دوره مرسوم بوده است. این نکته را می‌توان بیانگر استعداد، خلاقیت و توان ذهنی این قوم در تکامل و توسعه مکانیسم سازها دانست. افزون بر آن در گروه سازهای زهی نیز تکامل تدریجی و آگاهانه‌ای به چشم می‌خورد. در خاتمه، بر اساس شواهد و قراین و سازهای مکشوفه و همچنین نقش برجسته‌های مربوطه در می‌یابیم که در آن دوران تنها سازهای بادی، کوبه‌ای و زهی بدون دسته (از قبیل هارپ و لیر) وجود داشته و هیچ اثری از سازهای زهی دسته‌دار چه در بین سازهای مکشوفه و چه در نقش برجسته‌ها به چشم نمی‌خورد که البته این مساله به هیچ عنوان از قابلیت‌های موسیقایی این قوم کم نخواهد کرد.

پی نوشت

۱. لازم به ذکر است که در برخی از کتب فارسی، ساز «هارپ» به «چنگ» نیز ترجمه شده است. اما از آنجایی که به نظر می رسد برگزیدن این واژه، به دلیل وجود برخی شباهت های ظاهری این دو ساز صورت گرفته است، لذا، در این مقاله به منظور جلوگیری از هر گونه سوء تفاهم در برداشت مفاهیم توسط خواننده متن، از استفاده از واژه «چنگ» به عنوان برگردان واژه «هارپ» اجتناب شده است.

۲. اگرچه ساز «لیر» توسط برخی از مترجمین به «بربط» ترجمه شده است. اما باید خاطر نشان کرد که اساساً شباهت خانوادگی زیادی میان این دو ساز وجود ندارد که بتوان آنها را با یکدیگر معادل دانست. چرا که اصولاً بر اساس آنچه که از مستندات علمی و تاریخی بر می آید «لیر» سازی زهی و بدون دسته است در صورتی که «بربط»، سازی زهی اما دارای دسته است بنابراین از این حیث دارای تفاوتی بنیادین می باشند. بنابراین در این مقاله از نام اصلی ساز، یعنی «لیر» استفاده شده است. زیرا نه تنها برگزیدن واژه «بربط» به عنوان برگردان واژه «لیر» بر اساس شباهت های ظاهری ناروا است بلکه باعث ایجاد تصورات اشتباه برانگیزی مبنی بر همسان بودن این دو ساز خواهد گردید.

منابع

- آبراهام، جرال (۱۳۸۰) *تاریخ فشرده ی موسیقی آکسفورد* ج ۱. ت: ناتالی چوبینه، پریچهر زکی زاده، مؤسسه فرهنگی - هنری ماهور، تهران.
 - جنسن، ه.و. (۱۳۵۹) *تاریخ هنر*: پرویز مرزبان، مؤسسه انتشارات فرانکلین، تهران.
 - جن کینز، جین - اولسن، پل راوسلینگ (۱۳۷۳) *موسیقی و ساز در سرزمین های اسلامی*: ت: بهروز وجدانی، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
 - حسنی، سعدی (۱۳۴۴) *تاریخ موسیقی* ج ۱، صفی علیشاه، تهران.
 - دوران، ویل (۱۳۴۳) *تاریخ تمدن* ج ۱، ت: احمد آرام، اقبال، تهران.
 - شمس، بهاءالدین (۱۳۸۳) *موسیقی در عصر باستان* مؤسسه تحقیقاتی و انتشاراتی نور، تهران.
 - گاردنر، هلن (۱۳۸۱) *هنر در گذر زمان*: ت: محمد تقی فرامرزی، مؤسسه انتشارات آگاه و انتشارات نگاه، تهران.
 - گالین، فرانسیس و. (۱۳۷۶) *موسیقی بین النهرین*: ت: محسن الهامیان، دانشگاه هنر.
 - Bell. David (1971) Encyclopaedia of Art. Volume 5. By Encyclopaedia Britannia International Limited, London.
 - Hartmann. H.(1960) Die Musik der sumerischen kultur (diss.,U.of Frankfurt)
به نقل از: The NEW GROVE: 2001: vol 16 "*Mesopotamia*".
 - Kilmer. A.D. (2001) the NEW GROVE Dictionary of Music and Musicians, Volume 16. SECOND EDITION. Edit By: Sadie, Stanley.
 - (Kilmer.A.D, Lawergren. B) MGG2
به نقل از: The NEW GROVE: 2001 vol 16. "*Mesopotamia*".
 - Kilmer.A.D.(1971) "*The Discovery of an Ancient Mesopotamian Theory of Music, Proceedings of the American Philosophical Society*", cxv (1971), 131-49.
به نقل از: The NEW GROVE: 2001. Vol 16 "*Mesopotamia*".
 - Norborg.A.(1995) Ancient Middle Eastern Lyres (Stockholm).
به نقل از: The NEW GROVE: 2001.Vol 16 . "*Mesopotamia*".
 - Wilcke (1975) Formale Gesichtspunkte in der sumerischen Literatur, Assyriological studies, xx (1975), 205-316
به نقل از: The NEW GROVE: 2001. Vol 16 . "*Mesopotamia*".
- * تمامی مطالب استخراج شده از منابع لاتین، توسط نگارنده به فارسی ترجمه شده است.